

Ag₉GaS₆-PbS və Ag₉GaS₆-AgPb₂GaS₄ sistemlərində faza tarazlığının tədqiqi

Kimya və kimya texnologiyası

**Qurbanov H.R., Məmmədov Ş.H., Cahangirova S.K.,
Ağayeva R.M., Rəhimova V.M.**

*Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
AMEA-nın M.Nağıyev adına Kataliz və Qeyri-Üzvi Kimya İnstitutu
E-mail: msharafat@list.ru*

Fiziki-kimyəvi analiz metodlarının (DTA, RFA, MGA) kompleks nəticələri əsasında ilk dəfə olaraq Ag₂S-Ga₂S₃-PbS kvaziüçlü sisteminin Ag₉GaS₆-PbS və Ag₉GaS₆-AgPb₂GaS₄ kəsilərində faza tarazlığı tədqiq olunmuş və onların hal diaqramları qurulmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, Ag₉GaS₆-PbS kəsiyi kvazibinar olub, evtetik tiplidir. Ag₉GaS₆ əsasında 5 mol% xalkopirit tipli, PbS əsasında isə 8 mol% kubik quruluşlu bərk məhlul əmələ gəlir. AgPb₂GaS₄ birləşməsi inkonqruent əridiyindən Ag₉GaS₆-AgPb₂GaS₄ sistemi qismən kvazibinar olub, komponentlər əsasında məhdud bərk məhlul sahəsi əmələ gəlir.

Açar sözlər: sistem, faza tarazlığı, diaqram, evtektika, rentgenfaz analizi.

Giriş

Gümüş, gürğuşun və qalliumun sulfid birləşmələri iştirak edən sistemlərin tədqiqinə olan maraq əsasən bu birləşmələrin alternativ enerji mənbələrinin alınmasında (günəş batareyalarında), fotodiodların, lüminotorların və s. istehsalında tətbiqi ilə bağlıdır [1, 4-8]. AgGaS₂ birləşməsi Ag₂S-Ga₂S₃ sistemində əmələ gəlir [6] və 1270K temperaturda parçalanmadan əriyir. AgGaS₂ xalkopirit quruluş tipində kristallaşır [5], elementar qəfəsin parametrləri $a = 5,74$, $c = 10,26 \text{ \AA}$ f.q. I42d, sıxlığı 4.60 q/sm^3 , qadağan olunmuş zolağının eni isə $\Delta E = 2,75 \text{ eV}$ -dur. Ag₉GaS₆ birləşməsi 1063K-də konqruent əriyir [9] və ortorombik sinqoniyada kristallaşır ($a = 10,777$, $b = 7,706$, $c = 7,605 \text{ \AA}$).

Qurğuşun-sulfid (PbS) 1400K-də parçalanmadan əriyir, kubik quruluşda kristallaşır ($a = 5,935 \text{ \AA}$) [10], qadağan olunmuş zolağının eni $\Delta E < 0,42 \text{ eV}$ olan yarımkəçiricidir [2, 10, 11].

Məsələnin qoyuluşu

Təqdim olunan işin məqsədi Ag₂S-Ga₂S₃-PbS kvaziüçlü sisteminin Ag₉GaS₆-PbS və Ag₉GaS₆-AgPb₂GaS₄ kəsikləri üzrə öyrənilməsi, alınan dəyişən tərkibli fazaların fiziki-kimyəvi xassələrinin tədqiqindən ibarətdir.

Həll üsulları

Göstərilən sistemlərdə qarşılıqlı təsirin öyrənilməsi məqsədilə dördlü ərintilər xüsusi təmiz elementlərdən istifadə etməklə öncədən alınmış liqaturdan (Ag₂S, Ga₂S₃, PbS) istifadə etməklə havası qovulmuş kvarts ampulada sintez olunmuşdur. Sintezin maksimal temperaturu

1150-1400 K olmuşdur. Sintez başa çatdıqdan sonra ampula bu rejimdə 1 saat saxlanıldıqdan sonra 15-20⁰/saat sürətilə 800 K-nə kimi soyudulmuş və bu rejimdə uzun müddət homogenləşdirilmişdir. Sintez nəticəsində xarici görünüşünə görə bircinsli, fiziki-kimyəvi tədqiqat üçün yararlı kompakt qara rəngli nümunələr alınmışdır. Göstərilən rejimlə 12 müxtəlif tərkibli ərinti sintez olunmuşdur (cədvələ bax). Alınmış ərintilər differensial-termiki (NTR-73 aparatı, xromel-alyumel termocütü, qızma sürəti 10-15⁰/dəq., etalon maddə – közərdilmiş Al₂O₃), rentgenfaz analizi (RFA, D2 PİLSENER difraktometri, CuK_α – şüalanması, Ni – filtri) və metalloqrafik (MİM-mikroskopu) analiz metodları ilə tədqiq olunmuşdur.

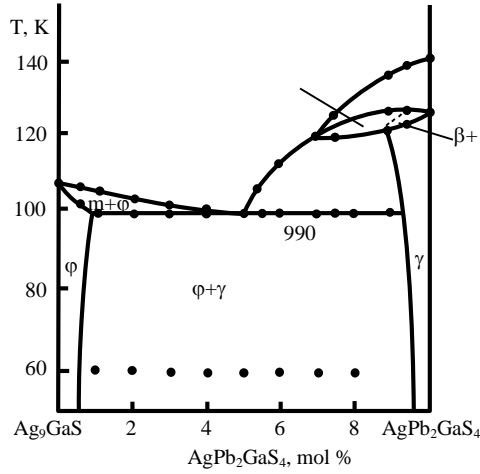
Alınmış nəticələr və onların müzakirəsi. Fiziki-kimyəvi analizin nəticələrinə əsasən qurulmuş Ag₉GaS₆-AgPb₂GaS₄ sistemin T-x faza diaqramı 1-ci şəkildə verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, AgPb₂GaS₄ tərkibli dördlü birləşmə AgGaS₂-PbS kvazibinar kəsiyinin tədqiqi zamanı bizim tərəfimizdən ilk dəfə alınmışdır [3]. AgPb₂GaS₄ birləşməsinin elementar qəfəsinin parametrləri $a = 8,20$, $b = 6,94$, $c = 6,62 \text{ \AA}$, fəza qrupu Pmm2₁ olan ortorombik sinqoniyada kristallaşır. AgPb₂GaS₄ birləşməsi 1250K temperaturda peritektik reaksiya ($m + PbS \rightleftharpoons AgPb_2GaS_4$) üzrə əmələ gəldiyindən Ag₉GaS₆- AgPb₂GaS₄ sistemi qismən kvazibinar olub, komponentlərin 70-100 mol % AgPb₂GaS₄ intervalında və 1180K temperaturdan yuxarıda özünü qeyri-kvazibinar kəşik kimi aparır. Sistemin göstərilən intervalında subsolidusda üsfazalı ərintilər ($m + \beta + \gamma$) birlikdə kristallaşır. 0-70 mol % AgPb₂GaS₄ qatılıq intervalında ərintilər evtektik tarazlıqda olması ilə xarakterizə olunur. Evtektik nöqtənin koordinatları: tərkib – 50 mol % AgPb₂GaS₄, ərimə temperaturu 990K.

Cədvəl. Ag₉GaS₆ - AgPb₂GaS₄ sisteminin ərintilərinin termiki, mikroquruluş, rentgenoqrafik və mikrobərkliyin təyini nəticələri

Tərkib, mol% AgPb ₂ GaS ₄	Qızma istilik effektleri, K	Sıxlıq q/sm ³	Mikrobərklik, MPa	Faza tərkibi
0,0	1063	4,58	3650 -	Bir faza(φ)
5,0	1020,1060	4,64	3660 -	φ
10	990, 1050	-	3660	φ+γ
20	990,1030	4,68	3670	φ+γ
30	990,1010	4,70	3660	φ+γ
40	990,1000	4,76	-	φ+γ
50	990	4,80	evtektika	φ+γ
55	990,1045	4,92	-	φ+γ
60	990,1115	4,92	-	φ+γ
70	990,1180,1200	5,06	- 2360	φ+γ
75	990,1180,1210,1250	-	- 2360	φ+γ
80	995,1190,1235,1290	5,10	- 2360	φ+γ
90	990,1200,1340	-	- 2400	φ+γ
95	1215,1200,1370	5,20	- 2360	γ
100	1400	5,25	- 2350	Bir faza(φ)

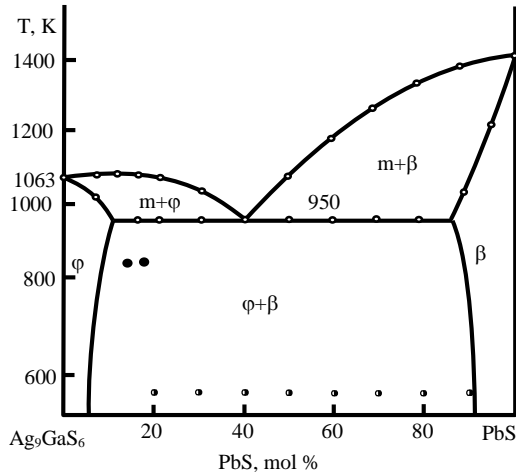
Cədvəldən görüldüyü kimi sistemdə tərkibdən asılı olaraq iki sıra mikrobərklik alınır: 3650÷3670 MPa və 2350÷2400 MPa. Onlardan birincilər AgGaS₂ əsasında φ bərk məhlullarının, ikincilər isə AgPb₂GaS₄ əsasında γ bərk məhlulların mikrobərkliyinə uyğun gəlir. İkinci komponentin miqdarı artdıqca mikrobərkliyin qiymətinin artması onların əsasında bərk məhlulun əmələ gəlməsini təsdiqləyir. Ag₉GaS₆ və AgPb₂GaS₄ əsasında həllolma sahəsi müvafiq olaraq 6 və 4 mol % təşkil edir.

Şəkil 2-dən görüldüyü kimi Ag₉GaS₆-PbS kəsiyi Ag₂S-Ga₂S₃-PbS kvaziüçlü sisteminin kvazibinar kəsiyi olub, sadə evtektik tiplidir. Evtektik nöqtənin koordinatları: 45 mol % PbS və $T = 950 \text{ K}$. Sistemin likvidusu iki kristallaşma əyrisindən ibarət olub, 45 mol% PbS tərkibində kəşişir. Komponentlər əsasında evtektik temperaturda həllolma müvafiq olaraq

Şəkil 1. Ag₉GaS₆-AgPb₂GaS₄ sisteminin faza diaqramı:
○ – birfazlı; ● – ikifazlı

10 və 12, otaq temperaturunda isə Ag₉GaS₆ əsasında 5 mol%, PbS əsasında isə 8.5 mol % bərk məhlul əmələ gəlir. Rentgenoqrafik analizin nəticələrinə əsasən Ag₉GaS₆ əsasında alınan bərk məhlullar ortorombik ($a = 10.777 \div 10.868 \text{ \AA}$), PbS əsasında əmələ gələn bərk məhlullar isə NaCl tipli kubik quruluşda kristallaşır. 5-91.5 mol% PbS qatılıq intervalındakı ərintilərin rentgenoqramı φ və β bərk məhlulların difraksiya xətlərindən ibarətdir.

Şəkil 2. Ag₉GaS₆-PbS sisteminin faza diaqramı:
○ – birfazlı; ● – ikifazlı

Nəticə

Beləliklə, ilk dəfə olaraq Ag₂S-Ga₂S₃-PbS kvaziüçlü sistemi Ag₉GaS₆-AgPb₂GaS₄, Ag₉GaS₆-PbS kəsikləri üzrə öyrənilmiş və onların T-x faza diaqramları qurulmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, birinci kəsik qismən kvazibinar, ikinci kəsik isə kvazibinar kəsik olub, eutektik tiplidir. Komponentlər əsasında məhdud həllolma sahəsi əmələ gəlir.

Ədəbiyyat

1. Zhou Beijun, Zhu Shifu and eth. Growth of AgGaS₂ single crystal by descending crucible with rotation method and observation of properties. // Chinese Soc. Bull. – 2001. – Vol.146, №3. – Pp.2009-2013.
2. Заргарова М.И., Мамедов А.Н., Аждарова Д.С. и др. Неорганические вещества, синтезированные и исследованные в Азербайджане. // Справочник. – Баку: ЭЛМ, 2004. – 462 с.
3. Cahangirova S.K., Məmmədov Ş.H. AgGaS₂-PbS sistemində faza tarazlığı. / Kimyanın aktual problemləri. XII Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. – Bakı, 2018. – Səh.121-122.
4. Chemla D.S., Koracek P.J., Rubertson D.S., Smith R.C. Silver tiogallate, a new material with potential for infrared devices. // Optics Commun. – 1991. – Vol.3, №1. – Pp.29-31.
5. Горюнова Н.А. Сложные алмазоподобные полупроводники. – М.: Сов.радио, 1968. – 302 с.
6. Olekseyuk J.D., Parasyuk O.V., Halka V.O et al. Phase equilibria in the quasiternary system Ag₂S-CdS-Ga₂S₃. // J.Alloy and Compounds. – 2001. – Vol.325, № 1. – Pp.167-179.
7. Singh N.B., Hopkins. Effect of annealing on optical quality of AgGaS₂ single crystals. // J.Mater. Science. – 1986. – Vol.21. – Pp.837-840.
8. Власенко О.И., Левицкий С.М., Кривоков Ц.А. Термоэлектрические свойства соединений PbS и PbSe. // Физ.тв.тела. – 2006. – Т.7, № 4. – С.660-662.
9. Brand G., Kramer V. The Ag₂S-Ga₂S₃ system. // Mater.Res.Bull. – 1976, №11. – Pp.1381-1388.
10. Угай Я.А. Введение в химию полупроводников. – М.: Высшая школа, 1975. – 302 с.
11. Самсонов Г.В., Дроздова С.В. Сульфиды. – М.: Металлургия, 1972. – 404 с.

Резюме

Гурбанов Г.Р., Мамедов Ш.Х., Джахангирова С.К., Агаева Р.М., Рагимова В.М.
Исследование фазового равновесия в системах Ag₉GaS₆-PbS и Ag₉GaS₆-AgPb₂GaS₄

Впервые на основе комплексных методов физико-химического анализа (ДТА, РФА, МСА) исследовано фазовое равновесие в сечении Ag₉GaS₆-PbS и Ag₉GaS₆-AgPb₂GaS₄ в квазитройной системе Ag₂S-Ga₂S₃-PbS, построены их диаграммы состояния. Установлено, что сечение Ag₉GaS₆-PbS является квазибинарным и относится к эвтектическому типу. На основе AgPb₂GaS₄ образуется твердый раствор 5 мол.% халькопиритного типа, а на основе PbS 8 моль.% кубического типа. Система Ag₉GaS₆-AgPb₂GaS₄ является частично квазибинарным сечением из-за инконгруэнтного расплавления AgPb₂GaS₄. На основе исходных компонентов в системе образуется область твердого раствора ограниченного типа.

Ключевые слова: система, фазовое равновесие, диаграмма, эвтектика, рентгеновский анализ.

Summary

Gurbanov H.R., Mammadov Sh.H., Jahangirova S.K.,
Aghayeva R.M., Rahimova V.M.

The study of phase equilibrium in Ag₉GaS₆-PbS and Ag₉GaS₆-AgPb₂GaS₄ systems

For the first time the Ag₉GaS₆-PbS and Ag₉GaS₆-APb₂GaS₄ of quasi-ternary system Ag₂S-Ga₂S₃-PbS has been investigated on the basis of the physical-chemical analysis methods (DTA, RFA, MGA) and constructed its phase diagram. It has been established that, the Ag₉GaS₆-PbS cross section is quaternary and is of eutectic type. Based on AgPb₂GaS₄, 5 mol% of chalcopyrite, 8 mol% type of solid solution based on PbS has been formed. The Ag₉GaS₆-AgPb₂GaS₄ system is partly quasibinary cut because of the incongruent melt of the AgPb₂GaS₄. On the base of initial components the sphere of a limited solid solution is formed in the system.

Key words: system, phase equilibrium, diagram, eutectic, x-ray analysis.